

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 156–172

DOI 10.15421/26210427

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94 (100)-054.65 «1914/1918»

Образи німців та народів Австро-Угорщини у часи Першої світової війни за мемуарами російських фронтовиків

В. С. Лавренко

кандидатка історичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8189-1623>

ResearcherID: S-6293-2018

valeriialavrenko@gmail.com

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара*

пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація: *Мета статті* полягає у аналізі трансформацій образів німців та народів Австро-Угорщини як військових супротивників російської імператорської армії у часи Першої світової війни крізь призму мемуаристики фронтовиків. *Методи дослідження:* історико-генетичний, історико-порівняльний, метод контент-аналізу. *Основні результати:* досліджено довоєнні образи німців та народів Австро-Угорщини, які побутували у російському суспільстві; проаналізовано мемуари фронтовиків на предмет вживання пропагандистських кліше чи критичного ставлення до російської інформаційної політики; досліджено бойові та морально-психологічні характеристики німецької та австро-угорської армії у мемуарах російських комбатантів часів Першої світової війни; розглянуто феномен розпаду російського фронту у 1917 р. крізь призму трансформацій у сприйнятті військового супротивника російськими нижніми чинами та офіцерами. *Висновки:* досвід Першої світової війни показав моральну не-

товність російських вояків вступити в бій з вояками Німеччини та Австро-Угорщини на початковому етапі протистояння через «неісторичність» цього конфлікту, союзництво між означеними державами у минулому. З огляду на це, російська пропаганда була покликана навчити фронтовиків ненавидіти нового ворога. Однак реальний бойовий досвід більшою мірою вплинув на сприйняття ворога, ніж пропаганда. Вояки Німеччини та Австро-Угорщини постають крізь призму мемуарів як такі, які є краще технологічно оснащеними, однак, часто спроможними на прояви особистої хоробрості та сили волі, схильними до підступу, звиклими воювати у кращих побутових умовах, ніж росіяни. Реальний бойовий досвід сприяв набуттю ворогом людських рис (як позитивних, так і негативних) в уяві російських вояків. Це «олюднення» ворога сприяло зближенню з ним та стало одним із факторів масового «братання» солдат та розпаду фронту у 1917 р. *Практичне значення:* результати дослідження можуть бути використані при викладанні курсу «Соціальна історія Європи» (загальноуніверситетський курс за вибором у ДНУ імені Олеся Гончара). *Оригінальність:* вперше проаналізовано зв'язок між сферою уявлень солдатської маси та явищем розпаду Східного фронту Першої світової війни у 1917 р. *Наукова новизна:* показано динаміку трансформацій образів військового супротивника у середовищі російської армії протягом 1914–1917 рр.; проаналізовано великий масив опублікованих або в ході війни, або скоро по її завершенні спогадів обер-офіцерів та нижніх чинів російської армії, які довгий час не були доступні вітчизняним дослідникам. *Тип статті:* описово-аналітична.

Ключові слова: Спогади; Історична імагологія; Велика війна; Російська імператорська армія.

Надійшла до редколегії 22.11.2021

Прорецензована 17.12.2021

Рекомендована до друку 24.12.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 156–172

DOI 10.15421/26210427

<http://www.uha.dp.ua>

LCC D 639.V47

Images of Germans and peoples of Austria-Hungary during the First World War based on the memoirs of Russian veterans

V.S. Lavrenko

Ph. D. (History)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8189-1623>

ResearcherID: S-6293-2018

valeriilavrenko@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
Gagarin Avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article* is to analyze the materials of the period of the Ukrainian Cossacks – the Novosergievskaya fortress, which was recently investigated by the DNU expedition. *Research methods:* comparative-historical, typological, chronological, descriptive. *Main results:* visual reconnaissance work was carried out on the territory of the inner square of the fortress and the territories adjacent to it. Novosergievskaya fortress is located on the outskirts of the village Volnoye, Novomoskovsky district, Dnepropetrovsk region. In our time, it has survived partly due to active anthropogenic activity in previous historical periods. During the visual survey, a collection of

artifacts was collected in the amount of 100 units. They are represented by fragments of clay pottery (pots, bowls, plates and cups), box-shaped kahels, and small iron items. Two sites have been selected for excavation. The first included eight pits measuring 2 x 2 m. It is located not far from the bank of the river Samara. The stratigraphic situation is of the same type, artifacts are absent. The second section of three pits measuring 2 x 2 m occupies the edge of the northern bastion. On its square, the remains of a part of a dwelling – a dugout – are recorded. Near the entrance there are traces of a furnace in the form of a layer of ash. The inventory includes items that are similar to those found during a visual inspection of the fortress. According to the leading typological features, the complex dates back to the 17th – 18th centuries. *Conclusions:* the reconnaissance and excavations of the Novosergievskaya fortress proved its significance as a monument of the period of the Ukrainian Cossacks in the Dnieper region and the expediency of further field research. *Practical significance:* the published materials can be used in writing summarizing works on the problems of archeology of the 17th – 18th centuries of Ukraine. *Scientific novelty:* the cultural and chronological features of the archaeological site are determined. *Type of article:* analytical.

Keywords: Fortress; Ceramics; Pit; Dugout.

Received 22.11.2021

Reviewed 17.12.2021

Accepted 24.12.2021

Постановка проблеми. На сьогодні ми із впевненістю можемо констатувати, що будь-яке військово-протистояння супроводжується також не менш потужним конфліктом в інформаційній площині. Адже часто перемога чи поразка визначаються тим, якою мірою вояки розцінюють свої вчинки у якості моральних, і тим, наскільки вони бажають смерті людям з іншого боку розмежування. Перша світова війна являла собою один із ранніх прикладів свідомого використання пропаганди для ідеологічної «обробки» масових армій. Образи ворога, витворені у роки Першої світової війни, почасти є дуже архетиповими і продовжують використовуватися у мас-медіа, щоправда ретранслюються вже набагато більш технологічними методами.

Таким чином, у згаданому контексті дуже актуально поглянути на те, яким чином російські комбатанти сприймали ворога у роки Великої війни (саме так вони називали Першу світову), наскільки державна пропаганда була визначальною для цього сприйняття, як трансформувалися образи ворога в ході війни внаслідок частоті взаємодії з ним. Доречно також проаналізувати феномен «розпадання фронту» у 1917 р. у руслі історичної імагології крізь призму змін у баченні військового супротивника.

Історіографія. Початок вивченню історії Першої світової війни у руслі історичної імагології поклала російська дослідниця О.С. Сенявська, яка у 1997 р. видала статтю під назвою «Образ ворога у свідомості учасників Першої світової війни» у журналі «Питання історії» (Сенявская, Е.С., 1997). Пізніше ці напрацювання увійшли до її узагальнюючої монографії 2006 р., присвяченої баченню ворогів російськими вояками у війнах ХХ ст. Варто сказати, що робота О.С. Сенявської стала методологічним дороговказом для цілої плеяди дослідників, які здебільшого ставили свої дослідницькі завдання, відштовхуючись від певної групи історичних джерел. Зокрема, серед цих дослідників варто згадати О. Асташова, який у основу своєї монографії «Пропаганда на російському фронті у роки Першої світової війни» поклав агітаційні фронтові листівки (Асташов, А., 2012), П. Баратова та Т. Філіппову, які присвятили свою розвідку формуванню образу військового ворога на сторінках російської журнальної сатири (Баратов, П., Филиппова, Т., 2014). Близьким тематично є дослідження запорізького історика Р. Куцика «Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю» (Куцик, Р., 2017) та київських дослідників С. Стельмаха та С. Котової «Формування «образу ворога» в російській публіцистиці 1914–

1915 рр. (на прикладі журналу «Русская мысль»)» (Стельмах, С., Котова, С., 2014).

На даний момент імагологічні студії Першої світової війни мають велику кількість напрацювань, присвячених осмисленню феномена пропаганди на фронті та у тилу, і конструюванню образу ворога через різноманітні візуальні та вербальні прийоми. Однак малодослідженими залишаються питання, пов'язані з рівнем впливу пропаганди на фронтовиків, їх баченням ворога, сформованим фронтовою повсякденністю, а не нав'язаними згори штучними і далекими від реалій пропагандистськими штампами. Для вирішення подібних дослідницьких задач доречним є звернення до мемуарів російських офіцерів та нижніх чинів, що ми і пропонуємо у цій статті.

Мета дослідження полягає в дослідженні трансформацій образів німців та народів Австро-Угорщини як військових супротивників російської імператорської армії у часи Першої світової війни крізь призму мемуаристики фронтовиків.

Завдання статті полягають у такому:

- визначення довоєнних образів німців та народів Австро-Угорщини у російській армії;
- дослідження мемуарів фронтовиків на предмет вживання пропагандистських кліше чи критичного ставлення до російської інформаційної політики;
- вивчення бойових та морально-психологічних характеристик німецької та австро-угорської армії у мемуарах російських комбатантів часів Першої світової війни;
- розгляд феномена розпаду російського фронту у 1917 р. крізь призму трансформацій у сприйнятті військового супротивника російськими нижніми чинами та офіцерами;
- висвітлення думок, озвучених мемуаристами стосовно «внутрішнього німця» як ворога особливого типу.

Виклад основного матеріалу та результати. У першу чергу звернемо увагу на образ німців та народів Австро-Угорщини, які побутували у російській армії до початку війни, та визначимо, у який спосіб та якою мірою солдатів російської армії торкнулася ідеологічна «обробка». Варто зазначити, що Німеччина та Австро-Угорщина не були традиційними, так би мовити, історичними ворогами Росії. В. Арамилев згадує, що під час засвоєння навички володіння багнетом у запасному полку солдатів частіше просили уявити ворога-турка, а не ворога-німця. Антитурецький характер мали й розписи казарми (Арамилев, В., 1930, с. 36). По дорозі на фронт автора, Туреччина оголосила Росії війну, і нікого це у солдатському товаристві не здивувало, адже це була очікувана поведінка від уряду

цієї країни (Арамилев, В., 1930, с. 80). Відповідно, можна зробити висновок, що російські солдати на момент потрапляння на фронт у 1914 р. не мали ще усталених, сформованих пропагандою уявлень про німців та народи Австро-Угорщини як ворога. Цим зумовлений і мотив В. Арамилева записатися у маршеву роту, яка перша рушила на фронт, «не через ненависть до німців чи австрійців, а через допитливість» (Арамилев, В., 1930, с. 73). О. Кобець згадує, що під час його перебування на навчаннях у Фінляндії, на тренувальних мішенях також було зображено турка (Кобець, О., 1993, с. 54).

Взагалі «заняття зі словесності», як називали у російській армії ідеологічну підготовку солдат, були не дуже ефективними. Малограмотних хлопців змушували зазубрювати у катехізичній манері певний набір тез соціально-політичного характеру і моральних приписів, які «вивітрювалися» з голів служивих, як тільки ці знання переставали бути актуальними. В. Макаров-Зареченець у своїх спогадах «Сгорьївські кавалери» зазначає, що якийсь затурканий солдат на запитання «Хто такий внутрішній ворог?» відповів: «Його імператорська величність» (Макаров-Зареченець, В., 1939, с. 43). І він також підтверджує, що в рамках навчань на запитання «Хто такий зовнішній ворог?», найперше, що приходило в голову, було «турок» (Макаров-Зареченець, В., 1939, с. 45). О. Пирейко, згадуючи про «уроки словесності», також наголошує на малоефективності російської пропаганди. «Последние новости» писали, що російські солдати йдуть на війну з німецьким мілітаризмом. Однак фельдфебелі на рівні взводу та відділення не могли пояснити, чим є цей «мілітаризм» (Пирейко, А. М., 1935, с. 21). О. Кобець вказував на примітивність російської пропаганди ще до відправки солдатів на фронт. Наприклад, з нагоди сонячного затемнення для солдатів вийшов наказ дивитися на це явище крізь пропечене скло. Командири казали, що німець – дурень, не знає цієї хитрості і посліпне ще до бою. Однак безглуздість цих тверджень була зрозумілою навіть малограмотним солдатам (Кобець, О., 1993, с. 63).

Тим не менше у ряді мемуарів, виданих вже навіть після війни, особливо у еміграції, зустрічаються типові пропагандистські штампи. Так, у своїх спогадах «Пережитое», опублікованих у 1933 р. у Белграді, Б. Сергієвський зазначав: «Ідею світової війни плекали войовничі культурні сусіди германці, коли вона була ще абсолютно чужою іншим народам» (Сергієвський, Б. Н., 1933, с. 3]. Подібні тези доволі часто озвучувалися у періодичних армійських виданнях 1914 р. Офіцер В. Белов у своїх спогадах ретранслював історію з явно пропагандистським відтінком про звірства німців. Молода

дівчина під час відпочинку на курорті мала інтригу з пруським офіцером. Офіцер її обдурив, та жінка берегла своє кохання до нього через роки. Життя закинуло жінку у Віленську губернію. Коли її місто було окуповане німцями, її колишній коханий вже у чині генерала віддав наказ про її розстріл буцімто через те, що з її вікон стріляли у німецьких солдат (Белов, В. М., 1915, с. 71).

Інколи пропагандистські штампи імперської доби звучали і у спогадах, виданих у СРСР. Так, В. Макаров-Зареченець звинувачував німців у порушенні міжнародного права. Буцімто німецький літак скинув на потяг з пораненими 20 бомб, внаслідок чого 5–6 вагонів пішло під укіс (Макаров-Зареченець, В., 1939, с. 175). Повідомлення про порушення Женевської конвенції Німеччиною були дуже поширеними у російській пресі. Зрозуміло, що сам автор не бачив як пішов під укіс потяг з пораненими (у такій ситуації людина точно не рахує кількість вибухів), а просто переніс інформацію з періодичного видання. О. Ксюнін, військовий журналіст, також озвучує пропагандистські штампи, створені його колегами, наприклад, «Німецькі сестри милосердя добивають наших поранених полонених», хоч на момент висловлення твердження ще в принципі не спілкувався з людьми, які пережили досвід полону (Ксюнін, А. И., 1916, с. 4).

Протягом короткого часу російська пропаганда та фронтова реальність все ж навчили переважну більшість солдатів прагнути смерті своєму ворогу. Є. Тумилович стверджував, що інколи стріляв у противника, який втратив пильність, за наводкою артилериста-спостерігача. Причому стріляв без загрози для свого життя, лише з бажання якимось чином урізноманітнити свою буденність (Тумилович, Е. В., 2014, с. 45). Дегуманізація ворога виявлялася і у фронтовому гуморі. О. Панкратов згадував, що солдати назвали собаку Кайзером. На запитання: чому собаці дали саме таке прізвисько? солдати відповіли: «Не чує. Чуйку втратила. Справжній кайзер!» (Панкратов, А. С., 1915, с. 181).

Що стосується народів Австро-Угорщини, то мемуаристи підкреслювали, що від самого початку війни слов'яни, які воювали за цю державу, не сприймалися у якості ворога. Так О. Ксюнін описує ситуацію, коли російський солдат звернувся до санітарів, які розносили їжу у шпиталі, щоб ті дали поїсти і його ворогу-словаку, який лежав поруч: «Він теж наш, по-нашому розмовляє, все одно, що хохол» (Ксюнін, А. И., 1916, с. 9). Російські мемуаристи часто акцентували увагу на антислов'янській політиці Австро-Угорщини, що була аргументом на виправдання російської окупації Галичини: «Русин одразу ж почав сварити австрійців – грабіжники та утискувачі. Всю Галичину

розвалили, податки брали великі, а русинам не допомагали» (Панкратов, А. С., 1915, с. 9). На проти- вагу слов'янам, угорці та австрійці сприймалися як «звірі», і вся невинуватана жорстокість щодо цивільного населення у австро-угорській армії списувалась саме на них. У оповіді військового кореспондента австрійці та угорці вбивають ксьондзів, палять польські села, гвалтують польських жінок (Ксюнин, А. И., 1916, с. 16–22). Але навіть стосовно них місцеві селяни буцімто говорять: «З австрійськими офіцерами можна було жити, а ось з прусаками – ніяк» (Ксюнин, А. И., 1916, с. 23). Мемуаристи неодноразово наголошували на розрізненості австро-угорської армії та суспільства. Працюючи на сільськогосподарських роботах у полоні, О. Кобець згадує: «Мадьяри тримаються звисока зі швабами, шваби – зі словенцями, а всі разом – з невеличким числом сербського населення на селі» (Кобець, О., 1993, с. 262).

Важливим моментом у характеристиці будь-якого військового ворога є аналіз його технічної міці. Розглянемо, якими були характеристики технічного оснащення німців та солдат австро-угорської армії з боку російських офіцерів та нижніх чинів. Найчастішим епізодом першого знайомства російських фронтовиків з реальним ворогом була зустріч з німецьким аеропланом-розвідником. Спочатку необстріляні солдати у пориві патріотичного піднесення стріляли по аероплану, пізніше вони зрозуміли неефективність цих заходів і аероплани перетворилися на набридливу частину повсякдення. Так, В. Падучев описував, що коли він потрапив на фронт, то перший ворог, якого він побачив, був саме німецький аероплан, але у бувалих солдатів його присутність викликала лише буркотіння під ніс: дзеленчить і не дає пити чай: «Сидів би краще (пілот) у штабі з (медичною) сестрою» (Падучев, В. Л., 1931, с. 17). Разом із тим російські фронтовики констатували свою повну поразку у небі: «Повітря задарма здали, твою матір. А він (німець), що хоче, те й робить, а ти лише стрілай та оглядайся» (Падучев, В. Л., 1931, с. 17). «Повоюю сліпий зі зрячим: як так поглянути, то все його, а не наше» – ще одна оцінка домінування німців у повітрі мемуаристом (Падучев, В. Л., 1931, с. 23). «Інколи над нами високо пролітали німецькі аероплани з чорними хрестами. Своїх аеропланів ми не бачили» (Андреев, В., 1928, с. 9). Незручностей додавала і присутність у небі «німецької ковбаси» – спостерігача на аеростаті. Однак, коли росіяни виставляли свою «ковбасу», то вона за мить була знищена німецьким винищувачем (Падучев, В. Л., 1931, с. 28). В. Арамилев описував ситуацію, коли росіяни, не розуміючи знаків розрізнення у авіації, розстріляли свого ж пілота.

Цей випадок показовий на користь того, що дійсно солдати були впевнені у тотальному контролі німецької авіації над небом – раз у повітрі – значить, німець (Арамилев, В., 1930, с. 158). Про подібний інцидент згадує і Б. Сергієвський, який потрапив на фронт у Східну Пруссію: російські ополченці обстріляли з берданок свій літак, думаючи, що то літак німецький (Сергеевский Б. Н., 1933, с. 45).

Ще один рід військ супротивника, який отримав високу оцінку з боку російських військ – це артилерія. Причому росіяни наголошували, що в основі німецьких перемог лежить не стільки вміння артилеристів, скільки ресурсозабезпеченість цього роду військ та взаємодія ворожої артилерії з аеророзвідкою: «Розстріл продовжувався дві години. Аероплан відлетів і постріли закінчилися. Знову сяяло сонце у духмяних полях, і ніби нічого й не було. Наша позиція була повністю знищена, а земля була понівечена чорною віспою воронок. Потужні і непроникні бліндажі п'ятої та шостої гармат були роздушені, ніби мишині нори» (Падучев, В. Л., 1931, с. 101). «Противник надсилав нам снаряди у будь-якій кількості і у будь-яку годину дня, а ми не могли відповісти на постріли, зв'язані загрозою повітряного нападу... противник володів повітрям та землею, а нам залишалася роль глядачів» (Падучев В. Л., 1931, сс. 110–111). «(Німець) снарядів не жалкує, кидає їх, наче гнилу картоплю. Невідомо, звідки у нього стільки й береться» (Падучев, В. Л., 1931, с. 112). «Німці зустрічають нас густим, вбивчим вогнем. Б'ють без промаху. Пристрілка зроблена заздалегідь з точністю до двох сантиметрів» (Арамилев, В., 1930, с. 125). «Німці сім годин підряд громили наші позиції зі своїх гармат» (Макаров-Зареченец, В. Г., 1939, с. 80). «У відповідь на вогонь нашого єдиного бомбомета німці буквально засипали нас бомбами» (Тумилович, Е. В., 2014, с. 60). «Ми були у порівнянні з німцями бідні на артилерію, особливо, на важку польову артилерію. Цю царицю сучасних боїв. Окрім того, ми маємо лише 800 снарядів на гармату, замість 3000 німецьких» (Андреев, В., 1928, с. 3). «Неприятель стійко тримався, розвиваючи вбивчий вогонь своєї артилерії, який призводив до згубних втрат у наших рядах та мав великий моральний вплив» (Андреев, В., 1928, с. 8).

Технічна перевага німців виявилася і в засобах індивідуального захисту. Наведу за приклад цитату зі спогадів нижнього чина артилерії В. Падучева: «У нашого кашовара німецька маска, вона хороша. У ній легко дихати, немов через сито. А знаєш, що на ній написано? Я сам читав «1911 рік». Ось коли вони придумали і відпрацювали ці маски, а у нас тоді не знали, що таке газу» (Падучев, В. Л., 1931, с. 159). Загалом у такий спосіб росіяни сприймали

німецьке командування, яке набагато більш дбайливо ставиться до свого солдата. «Штик німця не бере. У них щось тверде на груди накладено. Його треба або по голові, або стріляти» (Ксюнин, А. И., 1916, с. 74).

Росіян вражала побутова влаштованість німецьких та австро-угорських військ, їх вміння воювати «з комфортом»: «окопи у них бетонні, наче у світлицях – чисто, тепло, світло. Харчування як у ресторанах» (Арамилев, В., 1930, с. 104). «На позиціях у себе німці встигли побудувати землянки, у яких, імовірно, мали намір довго жити. Там ми знайшли відібрані у місцевих жителів матраци та ковдри, подушки та ліжка, і навіть дзеркала. А у одній з землянок вкрадений німцями рояль, на якому, можливо, хтось напередодні грав сатанинський марш» (Козельский, О., 1916, с. 77–78). О. Панкратов вже австрійські окопи називає «верхом досконалості саперної техніки» (Панкратов, А. С., 1915, с. 16). «У австрійців окопи глибокі, з бліндажами, поєднаними між собою підземними коридорами. У двох окопах я навіть зустрів переносні пічки», – зазначає автор (Панкратов, А. С., 1915, с. 46). «У самого селища – залишки грандіозних окопів, звернених до нас обличчям, отже, австрійських. Вони глибокі та розташовані правильними рядами» (Панкратов, А. С., 1915, с. 69). «Німці віддають перевагу добре виспатися за ніч і битися вдень», – так характеризує російський мемуарист побутові звички ворога (Андреев, В., 1928, с. 14). «Ось у чому німці набагато сильніші за нас – мережею залізничних доріг. Подивись на мапу – а у них там ціле павутиння» (Козельский, О., 1916, с. 6). О. Панкратов, згадуючи про капітуляцію Перемишля, також наголошував на «комфорті» супротивника: «Захисники Перемишля влаштувалися дуже зручно: під бокм жили їх дружини. Це, ймовірно, вплинуло на швидкість падіння фортеці. Якому чоловіку приємно пригощати свою дружину та дітей кониною» (Панкратов, А., 1915, с. 211).

Перше своє поранення В. Арамилев отримав, коли намагався зняти бінокль з нібито померлого офіцера-німця. Офіцер мав два патрони: один випустив у ворога, другим застрелився (Арамилев, В., 1930, с. 161) Але тут показовим є той факт, що російські війська не були у потрібній кількості забезпечені біноклями і їх відсутність підбивала солдат до мародерства на полі бою. В той час як ворог, знову ж таки, був у більш «комфортній» ситуації з їх точки зору. О. Кобець на початку свого фронтового життя обзавівся трофейним німецьким велосипедом, він акцентував увагу на його більш зручній конструкції, порівняно з російським аналогом (Кобець, О., 1993, с. 81). В рамках відзначення Різдва 25 грудня 1915 р. В. Макаров-Зареченець зга-

дував про похід «у гості» до німців. Він так описує німецький бліндаж: «У бліндажі було тепло. У кутку топилася розжарена до червоного кольору пічка. Стіни бліндажа були оббиті тесом. Накат з товстих стовбурів – снарядом не розшибеш. Кругом чисто та затишно» (Макаров-Зареченець, В. Г., 1939, с. 117). Далі оповідається, що німці погодили росіян і дали їм подарунок – спідню білизну з нагоди Різдва, в той час як останні дуже соромилися за ту кількість вошей, що була у їх зголеному волоссі (Макаров-Зареченець, В. Г., 1939, с. 118). Зрозуміло, що побут німецьких окопів працював своєрідною «м'якою силою» на користь того, що німці є насправді набагато більш розвиненою нацією, з якою краще мати дружні стосунки. На користь більшої комфортності війни для німців свідчив і дозвіл останнім на вживання алкоголю, більше того, його офіційні роздачі на фронті. У Росії навіть у тилу існував на цей час мораторій на продаж алкоголю: «А все-таки їхньому братові, німцеві на війні краще, ніж нам. Їх ромом напувають».

Важливою складовою образу ворога є його психологічний портрет. Проаналізуємо, як описували психологічні характеристики німецьких та австро-угорських солдат російські військові. Здебільшого узагальнені психологічні характеристики німців як ворогів з боку російських комбатантів говорять про те, що це був сильний і гідний супротивник. «Він, німчура, хитріший за чорта. Мовчить-мовчить, а потім як кинеється у атаку, а ми без портків лежимо» (Арамилев, В., 1930, с. 98). «Німчура, він лютий! Його лишень зачепи. Не радий будеш, що зв'язався. Місця пустого не залишить» (Арамилев, В., 1930, с. 98). «7 серпня 1914 р. вперше за півтора століття зустрілися у великій битві під Гумбіненом німці та росіяни. Хоробрі супротивники у зятятому бою показали себе гідними один одного» (Андреев, В., 1928, с. 27). Часто мемуаристи наголошують на впертості німців: «Ми відбивали атаки германців протягом п'яти годин: з дев'ятої ранку, коли вони повели наступ, до другої дня. Потім загін під прикриттям козаків відійшов без переслідування з боку німців, але під обстрілом їх артилерії» (Козельский, О., 1916, с. 15).

Окрім того, на війні яскраво дала про себе знати, на думку мемуаристів, зверхність німців: «Психологія цього народу така, що їм все можна, все дозволено. Вони пишуть закони, а інші мають їм підпорядковуватися» (Козельский, О., 1916, с. 93). Разом із тим цьому ворогу був властивий і підступ. Зокрема, В. Макаров-Зареченець описує випадок, коли нетверезий німецький офіцер не встигнув відступити, коли росіяни зайняли німецькі позиції. Він прикинувся мертвим, але потім

вигдав момент і намагався застрелити російських солдат (Макаров-Зареченец, В. Г., 1939, с. 159). О. Ксюнін описує випадок, коли німецький колоніст, який управляв маєтком, дуже догоджав росіянам і просив їх не відчиняти сараю з добром поміщика. А у сараї були солдати-німці з кулеметом (Ксюнін, А.И., 1916, с. 79). Інколи хитрість ворога виливалася у девіантну поведінку. В. Белов описує, що німецькі мародери спеціально прикидалися померлими, щоб обікрасти полеглих на полі бою (Белов, В.М., 1915, с. 33). О. Панкратов наводив приклад «розбійницького прийому» з боку австрійців, які відкривали вогонь по супротивнику, прикриваючись червоним хрестом (Панкратов, А., 1915, с. 59). «Три рази австрійці дурили росіян білими прапорами. До них підходили, щоб взяти їх у полон, а вони упритул стріляли» (Панкратов, А., 1915, с. 70). Також автор звинувачував австрійців у невиконанні «лицарських домовленостей» між фронтовиками: «Австрійці просили росіян не відкривати вогонь у Свят-вечір та обіцяли за це подарунок. І рівно о півночі дали залп з шести важких гармат по Тарнову» (Панкратов, А., 1915, с. 96). Стосовно німців, то часто звучить їх звинувачення у надмірній жорстокості. О. Козельський неодноразово переповідав свідчення про те, що німці добивали супротивника після бою: «Коли наша піхота відійшла від Брод, її позиції, з яких не встигли вивести всіх наших поранених, зайняли німці. Декілька німецьких солдат пішли поміж трупами, розшукуючи поранених. Якийсь німецький солдат у трьох кроках від поляка (примітка – свідка) приколов багнетом нашого стрілка, який стогнав та був без свідомості. Потім він підійшов до поляка та здійняв над його головою приклад. «Не чіпай, побійся Бога» – прошепотів той польською. «Що ж робити, коли начальство наказало. Замовкни і вдай з себе померлого, бо йдуть товариші», – польською йому відповів його вбивця, вочевидь, познанський поляк» (Козельський, О., 1916, с. 17). Німців та австрійців об'єднував жорсткий раціоналізм, як психологічна риса, до якої більшість росіян ставилося з деякою зневагою. О. Кобець, наприклад, згадує, що під час його перебування у полоні у табір військовополонених приїхало двоє австрійських інженерів, які вирішували, як вигідніше чинити з російськими ескрементами (Кобець, О., 1993, с. 214).

Окрім психологічних характеристик, визначальними для портрета ворога є характеристики його військової підготовки та навичок. Розглянемо цей аспект німецького та австро-угорського війська за мемуарами російських комбатантів.

Здебільшого позитивно росіяни оцінюють військову майстерність німців: «Німці стріляють влучно. Варто лише висунутися – одразу просвістить

куля і поранить частіше за все у голову, або у руку» (Ксюнін, А.И., 1916, с. 76). Але при цьому вони намагаються уникнути бою на багнетах. Так, військовий лікар Л. Василевський наводив слова пораненого поручика: «Не довелося мені з німцями за весь час від Августова до Оссовця близько побачитися. Б'ються вони і справді завзято, не поступаються ні на крок, але близького бою не приймають: бояться. А ось про багнетний удар ми і мріяли перестали. Як на мене, то німці не воюють, а працюють: особистої хоробрості, удалі чи почину ми у них не бачили» (Василевський, Л.М., 1916, с. 27). Загалом німців характеризують як сильного, але передбачуваного ворога. О. Панкратов описував випадок, коли німецька артилерія обстрілювала село біля Дунаєвця з інтервалами у 5 хвилин. Це зрозуміли місцеві жителі і використовували таку періодичність, аби поховати свої речі (Панкратов, А., 1915, с. 137). Варто підкреслити, що такі характеристики надавалися регулярній армії Німеччини. Оцінка ж народного ополчення – ландштурму – була дещо іншою: «Ландштурмісти не відзначаються хоробрістю і не витримують шаленого багнетового удару нашої піхоти» (Белов, В.М., 1915, с. 41).

Певне узагальнення бойовим якостям та тактиці німців дав О. Козельський: «Варто зазначити, що будучи майстерними у техніці, користуючись усіма її прийомами, германці набагато сильніші в обороні, ніж у відкритому бою. Багнета вони уникають і ризикують на нього лише тоді, коли мають чисельну перевагу. Все зводять до вогню, але наші постріли більш ефективні, ми ведемо прицільну стрільбу, коли вони б'ють ділянками, витрачаючи снаряди» (Козельський, О., 1916, с. 37).

На протигагу німцям, армія Австро-Угорщини не сприймалася як грізна військова сила: «Бої мають запеклий характер тому, що у ворожих окопах не австрійці, а німці» (Панкратов, А., 1915, с. 211). «А так легко німці в полон не здаються, – це не австрійці» (Панкратов, А., 1915, с. 226). «Австрійці відступають у повному безпорядку, кидаючи легкі та важкі гармати, артилерійські парки та обози. Наші трофеї величезні» (Козельський, О., 1916, с. 3). У спогадах О. Ксюніна озвучено думку російського солдата про нерозважливість австрійських колег, які не розуміють особливості роботи затвору гвинтівки Мосіна (Ксюнін, А.И., 1916, с. 12). Випадки завязатості австро-угорської армії поодинокі і здебільшого належали мадярам. Є. Тумилович, наприклад, описує момент, коли його полк не прийняв багнетного бою від угорської піхоти (Тумилович, Е.В., 2014, с. 67). Але за декілька сторінок він же згадував, коли австрійці мали перевагу у живій силі у три рази, але вони не витримали довгої мовчанки і психологічної атаки і здали свої позиції без бою

(Тумилович, Е.В., 2014, с. 72). Ось як характеризував угорців О. Панкратов: «Мадьяри – первісні дикуни, військо Аттіли. Дуже хоробрі. На днях під час атаки нашої піхоти, коли рота австрійців у остраху перед нашими багнетами кинулася втікати, в окопах залишилося лише п'ятеро мадьяр. Залишатися було безглуздо, але вони залишилися, і відчайдушно захищалися, поки не були підняті на багнети. Хоробрість їх пропорційна їх звірствам» (Панкратов, А., 1915, с. 130). Угорці славилися й тим, що любили наганяти остраху своїми перемогами, інколи гіперболізуючи їх значення. Зокрема, О. Кобець згадував, що угорці безкінечно водили одних і тих самих полонених росіян вулицями міста Дебрецен, аби справити враження великої кількості полонених ворогів (Кобець, О., 1993, с. 168). У полоні угорські охоронці здобули від мемуариста таку характеристику: «червоноштанні мадярські потвори» (Кобець, О., 1993, с. 183). Надаючи характеристику угорському лейтенанту, з яким зустрівся у таборі для військовополонених, О. Кобець не шкодував метафор: «Мені байдуже, до якої нації належиш ти, звірюко в людському образі, але я знаю, як знаєш добре й ти сам, що твій народ не люблять по всіх закутках широкого-широкого світу» (Кобець, О., 1993, с. 235). Подібні висловлювання свідчать, що угорці були не лише боєздатними вояками, а й дуже жорстокими охоронцями для полоненого ворога.

Існував фронтний міф на користь того, що Австро-Угорщина була недолугою союзницею Німеччини. Він полягав у тому, що, переконавшись у безсиллі своєї союзниці, Німеччина зняла з-під Вердена «сталеву дивізію» та кинула її у Карпати (Тумилович, Е.В., 2014, с. 75). Причому ледь не кожен російський підрозділ мав свою легенду про зустріч зі «сталеву дивізією»: «На цей раз ми мали справу не з боягузливими австрійськими військами, а з німецькою «сталеву дивізією». Інколи невисока оцінка бойових якостей австро-угорської армії виливалася у те, що російські солдати ставилися до неї поблажливо, наприклад, у спогадах офіцера В. Белова звучить, що фронтовики називали імператора Австро-Угорщини Франца-Йосипа «дідусем» (Белов, В.М., 1915, с. 11). О. Панкратов, таким чином, жартома характеризував австрійську армію: «Австрійська армія – оригінальна. Вона дає масу військовополонених навіть тоді, коли наступає та перемагає. Все у ній так розхитано, що ніхто не вірить у успіх» (Панкратов, А., 1915, с. 161).

Уявлення про ворога формувалося в тому числі й за рахунок його ставлення до місцевого населення. Надзвичайно часто армії Німеччини та Австро-Угорщини звинувачують у руйнуванні комунікацій: «Перед своїм відходом австрійці зруй-

нували вузькоколійку та пустили паротяг під укіс» (Ксюнин, А.И., 1916, с. 30). «Юзефов зруйнували не снарядами, його бездумно підпалювали озвірілі австрійці під час відступу» (Ксюнин, А.И., 1916, с. 32). «Варто зазначити, що відступаючи, німці швидко та майстерно приводять до непридатності шляхи, якими ми йдемо за ними. Посеред дороги риють канави, намотують дріт, навалюють дерева, руйнують мости» (Козельский, О., 1916, с. 29). Зустрічаються й описи «варварських» погромів як австрійців, так і німців у польських маєтках. Зокрема, й те, як вони перестріляли всіх фазанів, вирубали і вивезли весь ліс та вивезли на возах роги оленя (Ксюнин, А.И., 1916, с. 50). Інколи вандалізм ворога не піддавався осмисленню і мав стихійний характер, зокрема, в одній зі шкіл хтось з незрозумілих причин розірвав усі зошити та книги (Ксюнин, А.И., 1916, с. 46). В. Белов звинувачував німців у руйнуванні костелів, попри спільну релігію (на думку автора, бо по факту німці цілком могли бути лютеранами) (Белов, В.М., 1915, с. 136). О. Панкратов, говорячи про капітуляцію австрійської фортеці Перемишль, зазначав факт, що австрійці розстріляли всіх своїх коней, щоб вони не дісталися росіянам (Панкратов, А., 1915, с. 195). Загалом це вписувалося в австрійську тактику «випаленої землі», але й цілком може бути розцінене як зайва жорстокість до тварин навіть при неупередженому аналізі.

Однак незважаючи на зусилля пропаганди і на тривалість військового протистояння, його неісторичність та безпосередня близькість із ворогом у рамках позиційної війни стали причинами розпаду Східного фронту у 1917 р. Давайте розглянемо феномен «братання солдат» з точки зору історичної імагології, власне, крізь призму видозміни уявлень про ворога у роки Першої світової війни. Попри те, що з часом у фронтовиків відбулося певне зближення з ворогом на фронті, це, однак, не означало примирення з німцем як внутрішнім ворогом. Ідея боротися з російськими підданими німецького походження, розкручена пропагандистськими засобами, знаходила жвавий відгук у серцях російських вояків. Адже будь-який цивільний потенційно сприймається військовим співтовариством як чужий. Приклад подібних настроїв ми бачимо у фронтній пісні, цитованій В. Падучевим: «Много пало наших братьев, Много крови пролилось За немецкое начальство, Что в России развелось» (Падучев, В.Л., 1931, с. 34).

Дана пісня показує, що народний гнів мав не лише етнічну, а й соціальну спрямованість, адже претензії у пісні виставляються саме до німецько-

го начальства. О. Козельський також навів розлогий пасаж, у якому висловив своє обурення тим, що не всі російські професори підтримують ідею виключення з Академії наук учених німецького походження (Козельський, О., 1916, сс. 57–58).

Окрім того, у народному фольклорі прослідковується ідея того, що сама війна має характер зведення рахунків між монархами Європи, пізніше ця думка трансформувалася у прагнення до примирення (якщо війна – це сварка царів, то що ділити звичайному російському мужику з селянином із умовної Баварії):

«Пишет, пишет царь германский,

Пишет русскому царю:

Всю Россию завоюю

И в полон тебя возьму» (Арамілев, В., 1930, с. 23).

О. Козельський також зазначав, що значна частина його батареї була впевнена у тому, що німцями особисто командує Вільгельм II (Козельський, О., 1916, с. 47). Двоє козаків, взявши у полон німецького ротмістра, навіть прийняли його за «германського короля» (Козельський, О., 1916, с. 50).

З часом, переосмислюючи фронтовий досвід, багато комбатантів доходили до висновку, що саме пропаганда нав'язувала їм образ ворога. Реальний же німець чи австрієць, попри всі спроби його дегуманізації, виявився перш за все людиною, зі своїми звичками, потребами, інтересами. Гарно ілюструє цю думку фраза колишнього нижнього чина російської армії В. Падучева про вошей: «І є вони внутрішнім, справжнім ворогом кожного солдата» (Падучев, В.Л., 1931, с. 13). У такий спосіб мемуарист підкреслює несправжність, штучність образів німців та бійців австро-угорської армії як тих, кого варто ненавидіти. Про незрозумілість пропагандистських посилів більшості російських вояків пише й «вольноопределяющийся» В. Арамілев: «Культура далі чугунки не йде. І ось це багатоликє, сіре, яке щойно вирвалося від дикості та темноти податків село пришпорили, поставили на дуби та сказали «йди бити німця, бо німець ворог світової культури». Перм'яки та в'ятичі, яких відірвали від звичайної праці, тепер покликані захищати не лише віру, царя та вітчизну, але й світову культуру» (Арамілев, В., 1930, с. 22). «Внутрішніх ворогів у нас четверо: штабист, інтендант, каптенармус та воші» (Арамілев, В., 1930, с. 105).

Перші спроби зближення з ворогом відбувалися ще у 1914 р., коли необхідно було домовитися про спільне прибирання трупів на прострілюваній обома сторонами території (Арамілев, В., 1930, с. 134). В. Арамілев розповідав комічну історію, що під час одного з таких прибирань трупів на нейтральній смузі російські і німецькі солда-

ти розіграли, кому дістанеться збитий літак, методом перетягування канату (Арамілев, В., 1930, с. 215). О. Козельський також розповідав про те, що ще у 1914 р. російські та німецькі солдати перемовлялися один з одним між окопами ламаною мовою з жартівливими погрозами (Козельський, О., 1916, сс. 48–49). Вже тоді автор розмірковував щодо небезпеки позиційної війни: «Ніщо так не деморалізує війська, як вимушена бездіяльність поблизу ворога. Так може виникнути сумнів у своїй силі, а це може загрожувати роковою бідною» (Козельський, О., 1916, с. 49). Перетворення війни на позиційну сприяло поширенню серед солдатів таких думок: «Стрільай, кажуть, туди. Це неприятель. А який він мені неприятель? Він що, в мене дружину відбив?» (Падучев, В.Л., 1931, с. 31); «Ні нам, ні німцям не кажуть, за що ми воюємо. Отже, треба змовитися з ними і кидати цю затію» (Макаров-Зареченец, В. Г., 1939, с. 91). Окрім війни, встановлюється практика спортивних змагань між супротивниками. Є. Тумилович описує змагання з кульової стрільби по висунутій з ворожої сторони фанері (Тумилович, Е.В., 2014, с. 78).

У 1916 р. солдати вже неприховано обмінювалися алкоголем і встановлювали перемир'я з нагоди свят. Це стало своєрідним неписаним кодексом честі для фронтовиків – не вбивати одне одного у свята та у час прийому їжі. В. Макаров-Зареченець описав ситуацію, коли офіцер покарав одного з солдатів, виставивши його на бруствер. Зрозуміло, що противник міг його розстріляти тієї самої миті. Але російські солдати хором пояснили своїм німецьким опонентам, що солдата покарано. Він спокійно достояв дві години свого покарання з милості німецьких комбатантів (Макаров-Зареченець, В. Г., 1939, с. 169). Про подібну практику – не стріляти у покараного ворога, згадує і О. Кобець (Кобець, О., 1993, с. 148). На цю традицію взаємоповаги, яка йшла знизу, згодом німецьке командування наклало потужний шар пропаганди миру, що й стало однією з ключових причин розпаду Східного фронту у 1917 р. Причому російські офіцери задовго до розпаду фронту розуміли потенційну загрозу «святкового зближення» військ. Є. Тумилович згадував про спільне відзначення Паски росіянами та гуцулами з австрійських окопів. Австрійці мали пригостити вином, але російські офіцери дізнались про цей план і розпочали обстріл саме у час, коли передбачалося братання (Тумилович, Е.В., 2014, с. 79).

Висновки. Ведучи мову про образи німців та народів Австро-Угорщини як військових супротивників російської армії у роки Першої світової війни, варто в першу чергу зазначити, що цей ворог не був історичним. У історичній пам'яті росіян за-

карбувалися війни з Туреччиною та Японією, в той час як Пруссія та Австрія (а згодом Німецька імперія та Австро-Угорщина) у історичній ретроспективі частіше були союзниками Росії в її війнах. Тому з початком Першої світової війни російських солдатів доводилося буквально «вчити ненавидіти» ворогів по блоку Центральних Держав. Фронтівки потрапили під шалений шквал пропаганди, яка, однак, не завжди була зрозумілою та знаходила відгук у серцях нижніх чинів. Тим не менш спогади фронтівиків подекуди містять пропагандистські штампи при характеристиці ворога, наприклад, звинувачення німців у порушенні норм міжнародного права та «звірств» щодо цивільного населення. Реальна практика взаємодії з ворогом внесла корек-

тиви у сприйняття російськими солдатами та офіцерами своїх німецьких та австро-угорських опонентів. Зокрема, з'явився образ німецької армії – як армії технологічної, угорців – як надмірно жорстокого, подекуди підступного, але сильного ворога тощо. Загалом змінилося уявлення російських вояків про психологічні риси ворога, його рівень підготовки та військову кваліфікацію, рівень технічного оснащення армій Центральних Держав. Цей процес можна умовно назвати «олюдненням ворога». Це разом із фізичною близькістю з противником (на відстані пострілу) та німецькою пропагандою братань призвело врешті-решт до розпаду Східного фронту у 1917 р.

Бібліографічні посилання:

Андреев, В., 1928. *Первый русский марш-маневр в Великую войну (Гумбинен и Марна)*. Париж, 26 с.

Арамилев, В., 1930. *В дыму войны: Записки вольноопределяющегося (1914–1917 гг.)*. Москва, 340 с.

Асташов, А., 2012. *Пропаганда на Русском фронте в годы Первой мировой войны*. Москва, 400 с.

Белов, В. М., 1915. *Кровью и железом: Впечатления офицера-участника (осень 1914 г.)*. Петроград, 154 с.

Василевский, Л. М., 1916. *По следам войны: впечатления военного врача*. Петроград, 82с.

Горбачева, Л. О., 2013. Официальная пропаганда и формирование образа врага в российском общественном сознании в годы Первой мировой войны. *Документ. Архив. История. Современность*, вып. 13. Екатеринбург: Изд-во «Урал», сс. 170–181.

Ксюнин, А. И., 1916. *Народ на войне (из записок военного корреспондента)*. Петроград, 242 с.

Кобець, О., 1993. *Записки полоненого (пригоди і враження учасника Першої світової війни)*. Київ, 415 с.

Козельский, О., 1916. *Записки батарейного командира: составлены по письмам, заметкам и рассказам участника войны*. Петроград, 108 с.

Куцик, Р. Р., 2017. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 47, сс. 86–91.

Макаров-Зареченец, В. Г., 1939. *Егорьевские кавалеры: записки пулеметчика мировой войны*. Москва, 175 с.

Падучев, В. Л., 1931. *Записки нижнего чина 1916 год*. Москва, 173 с.

Панкратов, А. С., 1915. *Кровавое зарево: Очерки войны*. Ярославль, 280 с.

Пирейко, А. М., 1935. *На фронте империалистической войны: воспоминания большевика*. Москва, 101 с.

Сенявская, Е. С., 1997. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны. *Вопросы истории*, № 3, сс. 140–156.

Сергеевский, Б. Н., 1933. *Пережитое. 1914*. Белград, 190 с.

Стельмах, С., Котова, С., 2014. Формування «образу ворога» в російській публіцистиці 1914–1915 рр. (на прикладі журналу «Русская мысль»). *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: Історія*, № 3, сс. 35–38.

Тумилович, Е. В., 2014. *Воспоминания. Первая мировая: взгляд из окопа / предисл., сост. и коммент. К.А. Пахальюка*. Москва; СПб., 216 с.

Филиппова, Т., Баратов, П., 2014. *«Враги России». Образы и риторика вражды в русской журнальной сатире Первой мировой войны*. Москва, 272 с.

Юдин, Н. В., 2012. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август – декабрь 1914 г.). *Известия Саратовского университета*, т. 12. Серия: История, международные отношения, вып. 3, сс. 50–58.

References

Andreev, V., 1928. *Pervyy russkiy marsh-manevr v Velikuyu voynu (Gumbinen i Marna)* [The first Russian march-maneuver in the Great War (Gumbinen and Marne)]. Parizh, 26 p. (in Russian).

Aramilev, V., 1930. *V dyimu voynyi: Zapiski volnoopredelyayuschegosya (1914–1917 gg.)* [In the smoke of war: Notes of a volunteer (1914–1917)]. Moskva, 340 p. (in Russian).

Astashov, A., 2012. *Propaganda na Russkom fronte v godyi Pervoy mirovoy voynyi* [Propaganda on the Russian front during the First World War]. Moskva, 400 p. (in Russian).

Belov, V.M., 1915. *Krovyyu i zhelezom: Vpechatleniya ofitsera-uchastnika (osen 1914 g.)* [By Blood and Iron: Impressions of a Participating Officer (Autumn 1914)]. Petrograd, 154 p. (in Russian).

Vasilevskiy, L.M., 1916. *Po sledam voynyi: vpechatleniya voennogo vracha* [In the wake of the war: impressions of a military doctor]. Petrograd, 82 p. (in Russian).

Gorbacheva, L.O., 2013. Ofitsialnaya propaganda i formirovanie obraza vruga v rossiyskom obschestvennom soznanii v godyi Pervoy mirovoy voynyi [Official propaganda and formation of the image of the enemy in the Russian public mind during the First World War]. *Dokument. Arhiv. Istoriya. Sovremennost* [Document. Archive. History. Modernity], issue 13. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. pp. 170–181. (in Russian).

Ksyunin, A.I., 1916. *Narod na voyne: (iz zapisok voennogo korrespondenta)* [The people at war: (from the notes of a war correspondent)]. Petrograd, 242 p. (in Russian).

Kobets', O., 1993. *Zapysky polonenoho (pryhody i vrazhennia uchasnyka Pershoi svitovoi vijny)* [Notes of a prisoner (adventures and impressions of a participant of the First World War)]. Kyiv, 415 p. (in Ukrainian).

Kozelskiy, O., 1916. *Zapiski batareynogo komandira: sostavljeni po pismam, zametkam i rasskazam uchastnika voynyi* [Notes of a battery commander: compiled from letters, notes and stories of a participant in the war]. Petrograd, 108 p. (in Russian).

Kutsyk, R.R., 2017. Karykatura yak osoblyvyj mekhanizm informatsijnoi propahandy na terytorii ukrains'kykh hubernij Pivdenno-Zakhidnoho kraiu [Caricature as a special mechanism of informational propaganda in Ukrainian provinces of the South-Western region]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University], issue 47, pp. 86–91. (in Ukrainian).

Makarov-Zarechenets, V.G., 1939. *Egorevskie kavaleriy: zapiski pulemetchika mirovoy voynyi* [Egorievsk Cavaliers: notes of a machine gunner of the World War]. Moskva, 175 p. (in Russian).

Paduchev, V.L., 1931. *Zapiski nizhnego china 1916 god* [Notes of the lower rank 1916]. Moskva, 173 p. (in Russian).

Pankratov, A.S., 1915. *Krovavoe zarevo: Ocherki voynyi* [Bloody Glow: Essays on War]. Yaroslavl, 280 p. (in Russian).

Pireyko, A.M., 1935. *Na fronte imperialisticheskoy voynyi: vospominaniya bolshevika* [On the front of the imperialist war: memoirs of a Bolshevik]. Moskva, 101 p. (in Russian).

Senyavskaya, E.S., 1997. Obraz vruga v soznanii uchastnikov Pervoy mirovoy voynyi [The image of the enemy in the minds of participants in the First World War]. *Voprosyi istorii* [Questions of history], No 3, pp. 140–156. (in Russian).

Sergeevskiy, B.N., 1933. *Perezhitoe. 1914* [One's past. 1914]. Belgrad, 190 p. (in Russian).

Stel'makh, S., Kotova, S., 2014. Formuvannia «obrazu voroha» v rosijs'kij publitsystytsi 1914–1915 rr. (na prykladi zhurnalu «Russkaya mysl») [Formation of the « enemy image» in Russian journalism of 1914–1915 (on the example of «Russian Thought» magazine)]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni T. Shevchenka. Seriya: Istoriya* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: History], No 3, pp. 35–38. (in Ukrainian).

Tumilovich, E.V., 2014. *Vospominaniya. Pervaya mirovaya: vzglyad iz okopa* [Memories. World War I: a view from the trench] / Predisl., sost. i komment. K. A. Pahalyuka. Moskva; St. Petersburg, 216 p. (in Russian).

Filippova, T., Baratov, P., 2014. «Vragi Rossii». *Obrazy i ritoriki vrazhdy v russkoy zhurnalnoy satire Pervoy mirovoy voynyi* [«Enemies of Russia». Images and rhetoric of enmity in Russian magazine satire of the First World War]. Moskva, 272 p. (in Russian).

Yudin, N.V., 2012. Sozdanie obraza vruga v propahande stran Antanty v nachale Pervoy mirovoy voynyi (avgust – dekabr 1914 g.) [Creation of the enemy image in the propaganda of the Entente countries at the beginning of the First World War (August – December 1914)]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta* [News of Saratov University], vol. 12. Seriya: Istoriya, mezhdunarodnyie otnosheniya, issue 3, pp. 50–58. (in Russian).